

نگاهی کوتاه به گنجینه نفایس قرآنی آستان قدس رضوی

هنگامه ای از رنگ‌ها و نقش‌ها در معجزه‌ای بی‌بدیل

حوریه فلاح

طنین نخستین آیه‌ی وحی پروردگارش از سوی جبرئیل در غار می‌پیچد:

«اقرا بسم ربک الذی خلق» و محمد(ص) برگزیده می‌شود. برگزیده می‌شود تا آخرین فرستاده‌ی خداوند بر روی زمین باشد و کامل‌ترین دین آسمانی را با اعجاز انگیزترین سخنان الهی در قرآن کریم به گوش همه‌ی انسان‌های روی زمین برساند. حالا دیگر بلال حبشی و رنگین چهره‌هایی چون او از داشتن پوستی تیره شرمگین نبودند؛ وقتی می‌دانستند که تنها ملاک برتری تقواست: «ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید؛ (اینها ملاک برتری نیست) گرامی‌ترین شما نزد خداوند، باتقواترین شماست؛ به یقین خداوند دانا و آگاه است.» (آیه ۱۳ سوره‌ی حجرات)

حالا دیگر با روشن شدن راه هدایت انسان‌ها، ناامیدان از زندگی دو گیتی می‌دانستند که تنها کافران از رحمت الهی نومید می‌شوند: «و از رحمت خدا مایوس نشوید؛ که تنها گروه کافران از رحمت خدا مایوس می‌شوند.» (آیه ۸۷ سوره یوسف)

حالا دیگر هیچ مادری فرزند دختر خردسالش را از ترس

"محمد(ص) هنوز در غار حراء گرم گفتاری غم‌آلود بود: محمد گرم گفتاری غم‌آلود است و خور دیری است مرده غار تاریک است

و من چیزی نمی‌بینم ولی گوشم به گفتار است
تو گویی رنگ غمگین کلامش را که می‌گوید:
خدای کعبه! ای یکتا!

درودم را پذیرا باش ای برتر و بشنو آنچه می‌گویم
پیام درد انسان‌های قرنم را ز من بشنو
پیام تلخ دختر بچگان خفته اندر گور
پیام رنج انسان‌های زیر بار
و ز آزادگی مهجور

محمد غمگنانه ناله‌ای سر می‌دهد، آنگاه می‌گوید:
خدای کعبه! ای یکتا!

درون سینه‌ها یاد تو متروک است...

فروغی جاودان بفرست

کاین شب‌ها بسی تاریک است

و دست اهرمن‌ها سخت در کار است" (۱)

****

می‌روم، این قلمدان‌های مقوایی مصور است که خودنمایی می‌کند. قلمدان‌هایی مربوط به قرن ۵۱۳ ق. که با تصاویر و یا سوره‌هایی از قرآن کریم مزین شده‌است. در ویتترین‌های بعدی هم قطعه‌ای از پرده‌ی کعبه‌ی معظمه قرار گرفته که به زیبایی آیه‌ی ۹۶ از سوره‌ی آل عمران بر روی آن گلابتون دوزی شده و آقای علی محمد بشارتی آن را به گنجینه اهدا کرده‌است.

توجه به ترتیب در بازدیدها، سیرتطور خط و تذهیب را به بازدید کنندگان نشان می‌دهد

با ورود به گنجینه، با آنکه هم از سمت راست می‌توانم بازدیدم را آغاز کنم و هم از سمت چپ و حتی از سمت میانی گنجینه، ترجیح می‌دهم این مسیر را از راست به چپ ادامه دهم. موضوع جالبی که بعد از بازدید در گفت‌وگو با رئیس اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، به آن پی می‌برم این است که اگر به گفته‌ی وی همه‌ی بازدیدکنندگان در هنگام بازدید، به همین ترتیب (راست به چپ) قرآن‌های بارز و هنری موجود در گنجینه را از نظر بگذرانند، به سیرتطورخط، تذهیب و هنر کتاب‌آرایی پی می‌برند.

رئیس اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، به سیر تحول خطوط کوفی هم اشاره می‌کند و می‌گوید: این خط‌ها از کوفی به کوفی دوره تکامل، نسخ کهن، نسخ معمولی، نستعلیق و سپس خطوط شش‌گانه‌ای که یاقوت مستعصمی - خطاط مشهور دربار المستعصم بالله از خلفای عباسی - آن را ابداع کرده‌است، تبدیل می‌شوند.

سید محمدرضا فاضل هاشمی، به تعداد ۱۶ هزار قرآن خطی موجود در کتابخانه‌ی مرکزی آستان قدس رضوی و به نمایش گذاشتن ۹۰ نسخه از این قرآن‌های نفیس و برگزیده در گنجینه‌ی قرآن اشاره می‌کند و بعد می‌گوید: این مصاحف شریف توسط مرحوم گلچین معانی انتخاب شده‌است. وی گرد هم آوردن قرآن‌های کریم را به لحاظ تطور در خط قرآن، از کوفی تا نسخ و نستعلیق، یکی از ویژگی‌های اصلی موزه‌ی قرآن کریم بر می‌شمرد. فاضل هاشمی می‌افزاید: با توجه به این که جلد سازی بر روی قرآن کریم ابتدا روی چوب، سپس چرم و بعد چرم ضربی و بعد در دوره‌ی تیموری، جلد‌های سوخت و معرق بود و در دوره‌ی زندیه و قاجاریه هم، جلد‌های روغنی متداول شدند، می‌توان گفت به گونه‌ای در این گنجینه با یک سیر تحول در جلد سازی قرآن‌های کریم نیز مواجه هستیم.

نگاهی بر چند شاهکار هنری و خطی

پس از مشاهده قرآن بسیار زیبایی که با خط کوفی مشکول ازسوی شخصی به نام عثمان بن وراق نوشته شده‌است، نظر رئیس اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها

زنده به گور شدن پنهان نمی‌کرد وقتی می‌دانست که این موضوع از جانب پروردگار نکوهیده شده‌است: « و هنگامی که به یکی از آنها بشارت دهند دختر نصیب تو شده‌است، صورتش (از ناراحتی) سیاه و بشدت خشمگین می‌گردد؛ به خاطر بشارت بدی که به او داده شده از قوم و قبیله‌ی خود پنهان می‌شود؛ (و نمی‌داند) آیا آن دختر را با قبول ننگ نکه‌دارد یا (زنده) در خاک پنهانش کند؟! آگاه باشید که بد حکم می‌کنند.» (آیه‌ی ۵۸ سوره‌ی نحل)

حالا قرن‌هاست که از بعثت پیغامبر خوبی‌ها - حضرت محمد مصطفی(ص) - می‌گذرد. امروز هر مسلمانی به گونه‌ای نگاه‌داری از این معجزه‌ی بی‌مانند را یکی از وظایف خود می‌داند. در این میان هنرمندانی هستند که گاه با خلق هنرهایی همچون خوش‌نویسی و تذهیب، به روشن کردن زوایای هنری پنهان در این کتاب آسمانی می‌پردازند.

در همین راستا یکی از برجسته‌ترین موزه‌هایی که به نگاه‌داری از مجموعه قرآن‌های نفیس و شاه‌کارهای هنری قرون اولیه اسلامی پرداخته‌است، گنجینه قرآن آستان قدس رضوی است که در ۲۲ بهمن سال ۱۳۶۴ هم زمان با هفتمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی گشایش یافت. اهمیت این گنجینه به قرآن‌های نفیس منسوب به پیشوایان معصوم (امام علی، امام حسین، امام حسن، امام سجاد و امام رضا - درود خدا بر آنها باد-) می‌باشد؛ قرآن‌هایی که به خط کوفی و بر روی پوست آهو نوشته شده‌اند.

این قرآن‌ها و همچنین قرآن‌های دیگری که به خط خطاطان مشهور جهان اسلام با تذهیب و طرح‌های بی‌نهایت زیبا و ظریف نوشته شده‌اند، دیدگان هر بازدیدکننده‌ای را در برابر طراوت و لطافت خود مسحور و مبهوت می‌سازد. در این گزارش سری به این گنجینه زده ام و به کمک سید محمدرضا فاضل هاشمی، رئیس اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی سعی کرده ام نگاهی، هر چند کوتاه، بر مهم‌ترین ویژگی‌های هنری برخی از مشهورترین نفایس موجود در این گنجینه، بیندازم. در این بازدید همراه من باشید...

دبیاچه ای بر گنجینه قرآن

پشت سر گذاشتن چندین پله کافی است تا من را به دبیاچه‌ی یکی از گنجینه‌های بی‌نظیر قرآن‌های خطی دنیا برساند. در این دبیاچه که قبل از ورود به گنجینه قرآن قرار گرفته‌است، مجموعه‌ای از قیچی‌ها، دوات‌های ریختنی مربوط به قرن‌های ۱۳ و ۱۴ ه.ق، یک قلم تراش زنجان و چند قاشق تحریر به چشم می‌خورد. همین طور چندین تابلوی زیبا که یکی از آنها زیارت‌نامه‌ی حضرت رسول اکرم(ص) و وارث بوده که با قباب مثبت کاری، بر روی چوب گلابی کنده‌کاری شده‌است. به تدریج که جلوتر

و مرکز اسناد آستان قدس رضوی را درباره‌ی این اثر معنوی و هنری جویا می‌شوم. فاضل هاشمی می‌گوید: این قرآن دارای ۳۰ جزء کامل بوده، مربوط به دوره‌ی سلجوقیان می‌شود و به لحاظ تذهیب، جلد سازی و کاغذ سازی در زمره‌ی یکی از شاه‌کارهای هنری این دوره به شمار می‌آید؛ مخصوصاً آن که علاوه بر زیبایی بی‌نظیرش، تمام ترنج‌ها و فواصل آیات و سر سوره‌ها هم با طلای ناب کار شده‌اند.

نسخه‌های خطی دوره سامانی (جزوات قرآنی کشواد بن املاس)، یکی دیگر از قدیمی‌ترین جزوات قرآنی است که در سال ۵۳۲۷ ه. ق وقف شده است. فاضل هاشمی درباره این جزوات هم صحبت‌هایی شنیدنی دارد: از آنجا که وقف نامه‌ی این جزوات با خطوط طلایی نوشته شده، این موضوع حکایت از آن دارد که از آرایه‌های هنری قرن چهارم ه. ق در آن استفاده شده است.

در قسمت پایانی گنجینه، به آخرین قرآن‌های به نمایش درآمده در دور تا دور فضای گنجینه قرآن می‌رسم و چند قرآن بسیار زیبا که در آن آمیزه‌ای از رنگ‌های لاجوردی و طلایی به کار رفته است، نظر مرا به خود معطوف می‌کند. این قرآن‌ها از سوی میر عبدالقادر حسینی، یکی از خوش نویسان طراز اول خط ثلث که مدتی از زندگانی خود را در هندوستان سپری کرده، با خط ثلث کتابت شده است.

به گفته‌ی رئیس اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی،

این قرآن یکی از نسخه‌های فوق العاده نفیس قرن دهم و یکی از شاه‌کارهای هنری دیگر به لحاظ تذهیب و جلد سازی محسوب می‌شود. سید فاضل هاشمی درباره‌ی این قرآن‌ها نظر دیگری هم دارد. وی می‌گوید: قرآن‌های کتابت شده از سوی میر عبدالقادر حسینی، از پرکارترین و نفیس‌ترین قرآن‌های موجود در این گنجینه هستند که به گونه‌ای کم نظیر، تذهیب شده‌اند و دارای جلد سوخته‌ی بسار زیبایی هم می‌باشند. گفتنی است واقف یکی از مصاحف شریف، سلطان ابراهیم قطب شاه- از سلاطین اهل تشیع از سلسله‌ی قطبشاهیان در حیدرآباد دکن بوده است.

صندوقچه‌ی خاتم کاری در کنار مصاحف شریف

در کنار همه‌ی این قرآن‌های نفیس و باارزش که بهره‌گیری از هنرهای خط و تذهیب استادان، خطاطان و هنرمندان، ارزش و زیبایی آن را دوچندان کرده است، صندوقچه‌ای زیبا که مینا و خاتم کاری شده و اثر دست استاد صنایع زاده‌ی اصفهانی است، برای لحظاتی پیوندی عمیق میان هنر و معنویت را به یاد هر بازدیدکننده‌ای می‌اندازد. بر روی این صندوقچه با رنگ بسیار زیبای لاجوردی، اشعاری نوشته شده است که برخی از آنها به این شرح است:

آنرا که دوست علی نیست کافر است
کو زاهد زمانه و گو شیخ راه باش
امروز زنده‌ام بولای تو یا علی
فردا به روح پاک امامان گواه باش

بزرگ ترین قرآن خطی جهان

همان طور که هرکدام از قرآن‌های کریم را که طی قرون اولیه اسلامی خطاطی و تذهیب شده‌اند، با دقت از نظر می‌گذرانم، تعداد ۸ برگ از قرآن کریم در ابعاد ۱۷۷ × ۱۰۱ سانتی متر که در فواصل بین ویتزین‌ها بر روی دیوارها نصب شده است، توجه‌ام را جلب می‌کند. این قرآن بر روی کاغذ خانباغ نگارش شده و کاتب آن بایسنقر میرزا پسر شاهرخ تیموری بوده که آن را در قرن ششم ه. ق به خط محقق نوشته است. بد نیست بدانیم که قرآن کتابت شده از سوی فرزند شاهرخ تیموری، بزرگ‌ترین قرآن خطی جهان است که در حال حاضر حدود ۷۰ برگ آن موجود بوده، ۵۷ برگ آن در گنجینه‌های خطی کتابخانه‌ی مرکزی و ۸ برگ آن هم در گنجینه‌ی قرآن آستان قدس رضوی نگاه‌داری می‌شود.

از مشق عشق خطاطان بنام تا هنر نمایی بر جلد های قرآن کریم

در بخش میانی گنجینه هنوز چند ویتترین دیگر قرار دارد که داخل هر کدام از آنها در سه طبقه با فواصل کم، قرآن‌هایی با خطوط بسیار زیبای نسخ و نستعلیق در قرن‌های دهم تا سیزدهم هجری وجود دارد که نظر هر بازدیدکننده‌ای را به خود می‌خواند. موضوعی که باعث شده‌است تا این بخش از گنجینه، متنوع‌تر از سایر قسمت‌ها به نظر بیاید، وجود مرقات، زیارت‌نامه‌ها و همچنین جلد‌هایی از قرآن کریم می‌باشد که از سوی استادان بنام خطاطی همچون جلال‌الدین محمد حسینی شیرازی، علیرضا عباسی، میرزا احمدنیریزی و هنرمندانی چون استاد عبدالعلی بروسان و خانم مهانی منش بر روی آن هنرآفرینی شده‌است.

از بین زیارت‌نامه‌ها هم باید به جامعه کبیره که در قرن ۱۳ از سوی سلیمان محمد تقی قزوینی بر روی پارچه‌ی کتان نوشته شده‌است، اشاره کرد و نیز به مجموعه زیارت وارث حضرت (رضاع) که بر روی کاغذ آهاری با پشتوانه‌ی پارچه به خط نسخ نوشته شده‌است واهدایی استاد محمود فرشچیان می‌باشد.

قرآن ۱۱ سطری و نسخه ای قابل تامل از بدایع کتابت اسلامی

هر صفحه دارای ۱۱ سطر است که حرف اول سطر اول با حرف اول سطر یازدهم، حرف اول سطر دوم با حرف اول سطر دهم و به همین ترتیب تا حرف اول سطر ششم صفحه‌ی مقابل، مشابه است. با خواندن شرح این قرآن جالب که به خط نسخ نوشته شده، و در همان ویتترین‌های میانی گنجینه قرار گرفته‌است، کنجکاو می‌شوم تا بیشتر درباره‌ی این قرآن ارزشمند بدانم. برای همین هم به سراغ صحبت‌های رئیس اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی درباره‌ی این قرآن می‌روم. سید فاضل هاشمی، قرآن ۱۱ سطری را نسخه‌ای جالب و قابل تامل از بدایع هنر کتابت اسلامی می‌داند و بر این باور است که این قرآن در سال ۱۳۰۶ قمری توسط علی مدرس همدانی به رشته‌ی تحریر درآمده‌است.

***

بازدید از گنجینه قرآنی، برای من مانند سفر بود به گذشته و همراهی با لحظه‌های ناب آفرینش هنری از سوی نیاکان هنرمند این سرزمین. راستی صدای چرخش قلم خوشنویسان و عطر رنگهای طبیعی مذهبان را شما هم احساس کردید؟!

***

پی نوشت:

علی موسوی گرمارودی

